

“SUG‘D” ATAMASINING KELIB CHIQISHI VA UNING MOHIYATI

Norboyev Do‘styor Farxod o‘g‘li

Dostyornorboyev@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada Ilk o‘rta asrlarda Sug‘d tarixi va madaniy taraqqiyotida yuz bergan tarixiy jarayonlari batafsil tahlil qilingan. Tadqiqot davomida Ilk o‘rta asrlar Samarqand markazida "Sug‘d ittifoqi" mazmunidagi hudud o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: sug‘d, An, Kan, Si, Shi-lao va Mi atamalari, Gava o‘lkasi, Waxsu – Amudaryo, Yax Sarta, Zar sochuvchi, Sug‘d ittifoqi, Syuan-szan va Xoy Chao, Avesto kitobi.

Qadim Sug‘dning markaziy qismi hisoblangan Samarqand tarixi uzoq o‘tmishga ega bo‘lib, azaldan insoniyat tamadduni beshiklaridan biri hisoblangan. Ayniqsa vohaning ilk o‘rta asrlar davri Samarqand tarixida muhim o‘rin tutgan.

Ilk o‘rta asrlar Samarqand markazida Sug‘d konfederatsiyasi "Sug‘d ittifoqi" mazmunidagi ushbu nisbiy atama ostida birinchi o‘rta asrlarda Zarafshon daryosi havzasidagi Samarqand, Panj, Maymurg‘ hukmdorliklarini hamda Qashqadaryo daryosi havzasidagi Kesh va Naxshab hukmdorliklarini o‘z ichiga olgan muayyan siyosiy uyushma tushunilib, uning tarkibidagi mazkur hukmdorliklar o‘z ichki boshqaruvida mustaqil bo‘lishgan. Ular har biri o‘z boshqaruv markazi poytaxti, hukmdor sulolasi, hokimlik ramzlari va qo‘shini kabi hokimlik xususiyiyatlariga ega. O‘z navbatida ularning bitta siyosiy ittifoq konfederatsiyasiga asosan ushbu hukmdorliklarning o‘zaro boshqaruv hukmdorlik (yoki sulola)ga bo‘ysunishlari, hukmdor sulolalar kelib chiqish jihatidan ularga borib taqalishlari yoki ayrim

ijtimoiy-siyosiy va madaniy-mafkuraviy majburiyatlarni bajarishlari kabi omillar yotgan. Jumladan, Samarqandda Chjaovu (Jamuk) xonadoni hukm surib, qolgan hukmdorliklardan aksariyatini ushbu xonadonga mansub sulolar boshqargan va ular orasida Samarqanddagi sulola boshqaruvchilik qilgan. Tashqi dushmanlarga birgalikda kurashish majburiyatida bo'lgan hukmdorlar vakillari yilning muayyan vaqtlarida bitta joyga yig'ilga holda diniy amallarni, xususan, zardushtiylik udumlarini hamkorlikda bajarishgan.

Ma'lumki, Sug'd miloddan oldingi 1 mingyillikning boshlarida O'rta Osiyoda shakllana boshlagan ilk davlatlar ("shahar davlat", "voha davlati")dan biri sifatida qadimiy eroniy bitiklarda Sug'uda, yunon manbalarida Sogdiana shaklida tilga olinadi¹.

"Avesto" kitobida "Gava o'lkasida sug'diylar yashaydi" deb keltiriladi. Antik davr manbalarida ham Sogdiana o'lkasi (Sug'd) va Sogdiana ahli (sug'diy) haqida tafsilotlar keltirilib, A.Ataxodjayev o'z tadqiqotida R.Frayga suyang'an holda, sug'diylarning bu hududga joylashuv mil. avv. II mingyillikning ikkinchi yarmi va I mingyillik boshlari deb keltiradi².

Sug'd konfederatsiyasi hududi O'rta Osiyoda eng muhim hududlardan bo'lib bu yerda yaratilgan madaniyat Sharqiy Turkiston, Xitoy, Eron, Hindiston madaniyatlariga ta'sir etgan³. Ta'kidlash joizki, bugungi kun tarixshunosligida Sug'd konfederatsiyasi chegaralari, ayniqsa janubiy chegaralari to'g'risida baxslar ko'zga tashlanadi. V.A.Livshis o'z tadqiqotlarida Strabon ma'lumotlari asosida Sug'dning

¹ Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифах и Кавказе // ВДИ. – 1947.- № 1.- С. 257-279.

² Отахўжаев А. Илк ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-сугд муносабатлари. ... – Б.64

³ Goyibov B. From the history of relations between Sogd and India / South and central Asia: insights and commentaries // Edited by A.Sengupta, M.Rakhimov// - New dehl:KW Publishers Pvt Ltd,2015.-P.75-95.

janubiy chegarasi Oksgacha (Waxsu - Amudaryo) va shimolda esa Yaksartning yuqori oqimigacha (qadimgi eroniy tilda Yax sarta «Tez oquvchi (?)», Sirdaryo) bo'lgan deb keltiradi⁴.

O'rta asr arab-fors tarixchi va sayyohlari Sug'd deb Zarafshon vohasining markazidagi Samarqandni yoki butun vohani hamda janubiy Sug'd deb Qashqadaryoni (Kesh va Naxshab) keltiradilar⁵.

Aslida Sug'd geografik jihatdan bugungi O'zbekiston hududlarining Zarafshon va Qashqadaryo hududlari bo'ylab joylashgan Samarqand, Buxoro, Kesh, Naxshab vohalaridan iborat markaziy bo'g'inini tashkil etadi. Ammo manbalarda V – VIII asrlarga oid Sug'dning geografik hududlari haqida ba'zan bir-birini istisno etuvchi fikrlar yetib kelgan. Masalan, xitoy rohibi Syuan-szan ⁶ (629) "Sug'd" tushunchasini juda keng hududlarga nisbatan tadbqiq etgan⁷. Uning ma'lumotlaridan ayon bo'lishicha, Chu daryosi vodiysidan to Qarshi vohasini Sherobod vohasidan ajratib turuvchi tog' dovonidagi Temir darvozagacha (Darband) "Sug'd" deb atalgan.

629 - 630 yillarda O'rta Osiyo orqali o'tgan Syuanszan bu hududning geografiyasi to'g'risida muhim ma'lumotlar yozib qoldirgan. Unga ko'ra, Sug'd (xitoycha Suli) Suyobdan to Keshgacha (Qashqadaryo vohasi) bo'lgan hududda joylashgan. Bu hudud aholisining tili va yozuvi ham sug'diycha bo'lgan⁸. Bundan

⁴ Лившиц В.А. Древнее название Сыр-Дары // ВДИ.-М: 2003 - № I. – С. 3-10.

⁵ Бартольд В.В. Согд/Соч. – М: 1965.-Т:III.-С. 487-488

⁶ Рохиб Хитойдан Шарқий Туркистон, Жанубий Қозокистон, Чоч, Кан (Самарқанд), Ши (Кеш), Тохаристон орқали хозирги Шимолий Афғонистондаги Балх, Кундуз орқали Хиндистонга ўтган. Орқага қайтишда эса Помир тоғлари орқали Тибет ва Шарқий Туркистондан ўтиб Хитойга келган (Қаранг: Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. – Ташкент: ЎМЭ, 1999.- С.80).

⁷ Гафуров Б.Г. Таджики. ... Кн. 1. – С.314.

⁸ Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык. ... - С. 348.

ma'lum bo'ladiki, VII asrning birinchi yarmida sug'diy til va yozuv Zarafshon vodiysi, Qashqadaryo vohasi, Ustrushona⁹ va Chochda keng tarqalgan. Bu haqda Chochda zarb etilgan tangalar va saqlanib qolgan toponimlar orqali ham bilish mumkin¹⁰.

Xuddi shunga o'xshash ma'lumot 726 yilda O'rta Osiyoda bo'lgan boshqa bir xitoy sayyohi Xoy Chao tomonidan keltirilgan. U O'rta Osiyodagi ikki daryo oralig'ini til xususiyatlariga qarab olti geografik hududga bo'ladi. Ular: Buxoro (An) vohasi, Ustrushona (Sao), Kesh (Shi), Choch-Iloq (Shi-lo), Maymurg' (Mi) va Samarqand (Kan) bo'lgan. Ushbu hududlardan sug'diy yozma yodgorliklarning topilishi ham buni tasdiqlaydi.

"Sug'd" tarixiy-geografik atamasi qaysi hududlarga bog'lanishi haqida xitoy manbalari qiziqarli ma'lumotlar beradi. Xitoylar o'z davlatlarining chegaralarini xaritalarga tushirish asnosida o'zlariga qo'shni bo'lgan hududlarning nomlarini ham keltirib o'tganlar. Masalan, Xan sulolasi yilnomasida Sug'dni "Suhe" deb keltiradi va Kangyuyning bir bo'lagi sifatida ko'rsatiladi. Tan sulolasi yilnomasida esa Sug'd Shi (Kesh) bilan bir hudud deb keltiriladi¹¹.

Zarafshon daryosi (xalq tilida «Zar sochuvchi») o'rta asr mualliflari asarlarida "Sug'd daryosi", "Buxoro daryosi" deb keltiriladi. Ba'zan shunday ham bo'ladiki, ma'lum bir makondan aholining ko'chishi natijasida o'sha yerdagi joy nomi ham o'zgaradi. Uning asl joyini boshqa xalq yoki etnik o'zgalar egallaydi. Xuddi shu kabi holat Zarafshon daryosiga nisbatan bir necha bor ro'y berganligi ma'lum. Klavdiy

⁹ Лившиц В.А. Согдийские документы из замка Чильхуржа. ... - С. 77-89; СДГМ II. – С. 71-74.

¹⁰ Исхаков М., Камолиддин Ш., Бабаяров Г. Титулатура доисламских правителей Чача. – Ташкент: 2007.

¹¹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. ... II- С.274.

Ptolomey uni Politimet (Πολιτίμητος) "ko'p ulug'vor" yoki "ko'p sharaflı" deb nomlagan bo'lib, bu qadimgi sug'diychada Namika yoki Namiča "mashhur", "faxrli, ulug'vor" ma'nolarini anglatadi. Mug' tog'i sug'diy hujjatlarida bu so'z **nm'cyw** va **nm'cw** shaklida keltiriladi¹². Bu gidronim xitoychadan Namiet shakli orqali kirib kelib, ilmiy adabiyotlarda Nami shaklida qo'llanilgan va Sug'd konfederatsiyasi joylashgan voha sifatida keltirilgan¹³.

"Sug'd" atamasi uzoq vaqt davomida turli tilli manbalarda uchrab kelgan. V.Tomashek bu so'zni umumeroniy tillardan kelib chiqib, "porlamok", "yonmoq", "yarkiramoq" (tojik tilidagi "so'xtan" "yonmoq" so'zining negizini tashkil etadi) deb izohlaydi¹⁴. Forsiy yoki tojik tillari lug'atida esa bu atama "suv to'planadigan pasttekislik" ma'nosini beradi. Ushbu o'rinda suv to'planadigan joy sifatida Zarafshon daryosining quyi qismi nazarda tutilgan¹⁵.

Xulosa

Xulosa qilib shuni aytib o'tmoqchiman, qadimgi Sug'd davlatchiligi butun ilk o'rta asrlar davomida Samarqand hududidagi eng yirik davlatlardan biri sifatida tarixda qoldi. Ilk Sug'd davlati va nomlanishi haqida nafaqat mahallaiy manbalarda, balki Xitoy, Rim va Eroniy manbalarda ham juda ko'plab ma'lumotlar uchraydi, Bular orasida Xitoy manbalar alohida ahamiyatga ega bo'lib, bunda qadimgi O'zbekiston hududidagi shahar-davlatlar nomlarini keltirilganligi. O'rta Osiyodagi ikki daryo oralig'ini til xususiyatlariga qarab olti

¹² СДГМ II. – С. 78.

¹³ Бартольд В.В. К истории орошения туркестана // Соч. III.- М: 1965. – С. 97-236.

¹⁴ Tomashek W. Central Asiatische studies I.Sogdiana. ... - P. 74- 75.

¹⁵ Лившиц В.А. Согдийские документы из замка Чильхуржа. ... - С. 80.

geografik hududga bo'ladi. Ular: Buxoro (An) vohasi, Ustrushona (Sao), Kesh (Shi), Choch-Iloq (Shi-lo), Maymurg' (Mi) va Samarqand (Kan) bo'lgan xitoy manbalari orqali bizgacha saqlanib qolganligi biz tarixchilar uchun Sug'd tarixini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar

1. Отайўжаев.А Илк ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. ... – Б.64
2. Лившиц В.А. Древнее название Сыр-Дары // ВДИ.-М: - №.3-10.
3. Бартольд В.В. Согд/Соч. – М: 1965.-Т:III.-С. 487-488.
4. Гафуров Б.Г. Таджики. ... 1. – С.314.
5. Лившиц В.А. Согдийские документы из замка Чильхуржа. ... - С. 80.
6. Tomashek W. Central Asiatische studies I.Sogdiana. ... - P. 74- 75.
7. Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык. ... - С. 348.
8. Рохиб Хитойдан Шарқий Туркистон,Жанубий Қозоқистон,Чоч,Кан (Самарқанд),Ши (Кеш),Тохаристон орқали хозирги Шимолий Афғонистондаги Балх,Қундуз орқали Хиндистонга ўтган.Орқага қайтишда эса Помир тоғлари орқали Тибет ва Шарқий Туркистондан ўтиб Хитойга келган (Қаранг: Ртвеладзе Э.В.Великий шелковый путь. – Ташкент: ЎМЭ,1999.- С.80).